

JURIDICAL SCIENCES

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО Е-ДЕМОКРАТІЮ ЯК БАЗИС ВІДКРИТОСТІ МІСТА

Kirin P.C.,

д-р юрид. наук, доц., провід. наук. співр., Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень» імені В.К. Мамутова НАН України»

Шеховцов В.В.

*д-р юрид. наук, проф., декан факультету адвокатури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

SYSTEMATIZATION OF UKRAINIAN LEGISLATION ON E-DEMOCRACY AS A BASIS FOR CITY OPENNESS

Kirin R.,

*Doctor of Law, Associate Professor, Senior Research Fellow, State Organization
V. Mamutov Institute of Economic and Legal Research of NAS of Ukraine*

Shekhovtsov V.

*Doctor of Law, Professor, Dean of the
Faculty of Advocacy, Yaroslav Mudryi National Law University*

АНОТАЦІЯ

В статті досліджуються проблеми систематизації законодавства про е-демократію та е-урядування задля побудови правових засад відкритості міст в Україні. Визначені родові правові поняття та інститути, які доцільно покласти в основу систематизації, розглянуто підстави для об'єднання за предметно-хронологічним критерієм відповідної групи нормативно-правових актів.

ABSTRACT

The article examines the issues of systematization of legislation on e-democracy and e-governance with a view to building the legal framework for openness of cities in Ukraine. The author identifies the generic legal concepts and institutions which should be the basis for systematization, and considers the grounds for uniting the relevant group of legal acts according to the subject-chronological criterion.

Ключові слова: е-демократія, е-урядування, систематизація законодавства, нормативно-правові акти, концепція.

Keywords: e-democracy, e-government, systematization of legislation, regulations, concept.

Постановка проблеми. Під поняттям «електронна демократія» (далі – е-демократія) чинне вітчизняне законодавство [1] розуміє - форму суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) у демократичних процесах, що дає змогу: - посилити участь, ініціативність та залучення громадян до публічного життя на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях; - підвищити прозорість процесу прийняття рішень та підзвітність демократичних інститутів; - поліпшити зворотний зв'язок суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; - сприяти публічним дискусіям; - привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень. Втім, заради справедливості слід відмітити, що абсолютно подібне розуміння е-демократії вперше, але на підзаконному рівні, було наведено у Концепції розвитку е-демократії в Україні (далі - Е-дем Концепція) [2], яке, в свою чергу, лише розвивало цю дефініцію у порівнянні із її першою редакцією, яку використано в Стратегії розвитку інформаційного суспільства (далі – ІС) в Україні [3].

Тобто, наразі можна стверджувати про наявність факту виникнення, розвитку та становлення законодавства України про е-демократію, для якого характерне накопичення протягом останніх років достатньо значного обсягу різного рівня нормативно-правових актів (далі – НПА).

В той же час, слід відмітити, що подібна активна правотворча діяльність нерідко має безсистемний характер, дія НПА різної юридичної сили не завжди збігається за часом видання і колом суб'єктів, на яких вона поширюється. До того ж роз'єднаність НПА у сфері е-демократії за суб'єктами правотворчості суттєво ускладнюють не тільки їх власну роботу, а й також правозастосовну та правоохоронну діяльність.

Все це зумовлює актуальність наукових досліджень щодо теоретико-методологічних та практичних проблем систематизації законодавства про е-демократію, яка на сучасному етапі розвитку правових засад різних форм демократії в Україні є одним з ключових і необхідних євроінтеграційних заходів. Адже саме систематизація законодавства сприяє та забезпечує його: - вдосконалення та впорядкування; - зручність застосування та ефективність практичної реалізації; - створення умов для

подальшого розвитку; - усунення прогалин та колізій; - внутрішню єдність тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового забезпечення е-демократії в Україні є одним з найбільш затребуваних у наукових колах дослідників з багатьох соціально-гуманітарних галузей знань, адже цей напрям безпосередньо пов'язаний як із внутрішньою розбудовою демократичного суспільства, так і з прагненням зовнішньої інтеграції у Європейський Союз (далі – ЄС). Серед численних публікацій, присвячених окремим проблемам систематизації законодавства в цілому та законодавчому врегулюванню відносин е-демократії зокрема, зупинимось на наступних.

Такі експериментальні передвісники е-демократії, е-держави та е-урядування як е-політика, он-лайн-демократія, теледемократія, кібердемократія, веб-демократія виступали першими проектами у справі розбудови соціальних мереж, створення дискусійних форумів, не надто переймаючись при цьому правовою стороною цього процесу.

Натомість, як справедливо зазначав політичний аналітик З. Фарід, модель е-демократії буде досягати своєї справжньої мети, якщо її створення будуть супроводжувати свобода та законність [4].

Тому у Рекомендаціях Комітету Міністрів державам-членам ЄС щодо е-демократії, прийнятих 18.02.2009 р. на 1049-му засіданні заступників міністрів, було акцентовано увагу, серед іншого, й на [5]:

- підтвердженні того, що спілкування з використанням нових ІКТ повинно поважати право на недоторканність приватного життя, як це гарантовано ст. 8 Європейської конвенції з прав людини (*The European Convention on Human Rights, ECHR*) та Конвенцією 1981 р. про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (*The Convention for the Protection of Individuals with Regard to Automatic Processing of Personal Data*, модернізована редакція ухвалена Комітетом Міністрів на 128-й сесії, Ельсінор, 18.05.2018 р.), а також як це передбачено Рекомендацією № R (99) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо захисту приватного життя в Інтернеті (*Committee of Ministers Recommendation No. R (99) 5 on the protection of privacy on the Internet*);

- врахуванні матеріалів презентацій та дискусій на симпозіумі Ради Європи «Е-демократія: нові можливості для посилення громадянської участі» (*«E-democracy: new opportunities for enhancing civic participation»*) (23-24.04.2007 р.), семінарів Спеціального комітету Ради Європи з питань е-демократії (*The Council of Europe Ad hoc Committee on e-democracy, CAHDE*) у 2007 та 2008 рр., присвячених регуляторним питанням, що виникають у зв'язку з е-демократією (Лондон, Мадрид), всеосяжному е-парламенту (Відень) та академічним консультаціям з питань встановлення стандартів у сфері е-демократії (Відень, Кремс, Мадрид);

- врахуванні висновків Генеральних доповідачів Форуму Ради Європи за майбутнє демократії, що відбувся в Мадриді 15-17.10.2008 р. на тему «Е-демократія: хто наважиться?» (*«E-democracy: who*

dares?»).

Тож, задекларована головна мета е-демократії у ЄС як «демократизація демократії», передбачала певний набір інструментів е-демократії, за допомогою яких вона має розвиватися у країнах-членах, а саме: е-парламент, е-законодавство, е-правосуддя, е-посередництво, е-середовище, е-вибори, е-референдум, е-ініціатива, е-голосування, е-консультація, е-петиція, е-агітація, е-опитування та е-обговорення (з використанням е-участі, е-дискусій та е-форумів) [5, с. 15].

При цьому, ще у далекому 2010 р. К. Моссбергер разом із К. Дж. Толберт відзначали принциповість того, що політичні цінності ЄС, права і свободи, гарантовані його законодавством, визнаються як незмінні в умовах діджиталізації політичного процесу, а ідея цифрового громадянства розгортається довкола принципів, що характеризуються відповідним змістом: 1) людиноцентризму - ІКТ мають захищати права людей, підтримувати демократію та гарантувати, що всі учасники діють відповідально та безпечно; 2) солідарності та інклюзії - ІКТ повинні об'єднувати, а не роз'єднувати людей, кожен повинен мати доступ до Інтернету, цифрових навичок, цифрових державних послуг; 3) свободи вибору - люди повинні отримувати вигоду від справедливого он-лайн середовища та бути убезпечені від їх незаконного та шкідливого вмісту; 4) політичної участі (громадяни повинні мати можливість брати участь у демократичному процесі на всіх рівнях); 5) безпеки (усі користувачі мають бути захищеними); 6) сталості (громадяни повинні знати про вплив на довкілля та споживання енергії їхніми пристроями) [6, с. 201].

В.Є. Савка та Р.Р. Мишок, проводячи інституційний аналіз е-демократії в Україні, зазначають, що відповідно до одного із базових принципів інституції демократії – мінімалізації бар'єрів між об'єктами та суб'єктами влади, інститут е-демократії створює можливості для надання громадянину статусів законотворця, громадського активіста, свідомого та активного виборця. Проте в нинішніх українських реаліях інститут е-демократії наділяє громадян в більшій мірі лише статусом спостерігача, в кращому випадку – консультанта. В той же час, е-демократія є легітимованим та високоформалізованим інститутом, оскільки, по-перше, відповідає основним демократичним цінностям, що підтримуються суспільством: рівність, свобода, права, плюралізм тощо; по-друге, на законодавчому рівні робота цього інституту регламентована низкою законів («Про таємницю», «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» тощо) [7, с. 38].

Слід відмітити, що, по-перше, під законом про таємницю автори напевне мали на увазі Закон України «Про державну таємницю» [8], а, по-друге, у чинній редакції, що відбулася після опублікування цієї статті, останній з перелічених законів має назву «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» (далі – ІКС) [9].

На думку В.М. Пилаєвої, до найефективніших

засобів реалізації е-врядування, які використовуються в країнах-учасницях ЄС, необхідно віднести: транскордонні цифрові публічні послуги; ідентифікаційні та довірчі е-послуги для е-транзакцій на внутрішньому ринку; веб-портали відкритих даних (далі – ВД); спільну інфраструктуру хмарних даних; систему засобів е-демократії та е-участі; спільні центри надання публічних послуг; подолання цифрових бар'єрів; технології штучного інтелекту; використання даних в режимі реального часу [10, с. 82].

Втім авторка залишила поза увагою той факт, що в Україні на той час вже був прийнятий закон про довірчі е-послуги, який визначає [11]: - правові та організаційні засади надання довірчих е-послуг, у тому числі транскордонних; - права та обов'язки суб'єктів правових відносин у сфері довірчих е-послуг; - порядок здійснення державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства у сфері довірчих е-послуг; - правові та організаційні засади здійснення е-ідентифікації.

Розкриваючи юридичний зміст поняття е-демократії П.В. Куфтирев дійшов висновку, що аналіз основних концептів дозволяє більш точно виявляти юридичний складник цього політико-правового явища і на цьому ґрунті будувати моделі законодавчого врегулювання правовідносин е-доступу до реалізації конституційних прав [12, с. 97]. Проте питання, чому автор не піддав аналізу дефініції, наявній у вітчизняному законодавстві [1, 2, 13], залишилося без відповіді.

Безумовної підтримки заслуговує позиція А. Семенченка та Я. Янсонса, які стверджують, що створення законодавчих важелів є одним з базисів, що має забезпечити захист національної моделі е-демократії від маніпулювання громадською думкою через використання приватних ЗМІ та впливу олігархату на функціонування такої моделі. У свою чергу, як показує досвід українського законотворення протягом років незалежності, одним з досить раціональних шляхів усунення зазначеної вади є імплементація європейського законодавства у сфері реалізації політики певної галузі у власну ієрархію НПА. Е-демократія не є винятком. При цьому дотримання принципу переваги національних інтересів держави має бути пріоритетним [14, с. 81].

Той таки, Я. Янсонс, під час дослідження української законодавчої бази формування та реалізації інструментів е-демократії та виокремив ті, які вважаються пріоритетними з точки зору їх правового забезпечення та рівня впровадження, а саме – е-консультації, е-петиції, е-звернення, бюджети участі (громадські бюджети), а також перспективні – е-голосування, е-референдум, е-плебіцити та процес е-виборів у цілому [15, с. 47].

А.В. Науменко та О.Ю. Лялюк вважають доцільним внести законодавчі зміни, а саме створити закони України «Про е-демократію та е-врядування в Україні», «Про е-голосування», розробити положення про офіційні вебсайти міст, положення про порядок надання е-послуг та інші, необхідні для запровадження ефективних інструментів е-врядування [16]. При цьому автори не звернули увагу на

наявність переліку наборів даних, які підлягають оприлюдненню у формі ВД, у тому числі й на офіційних веб-сайтах органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) [17].

В свою чергу, найвищою формою е-врядування М.О. Дурман вважає е-демократію, яка дає можливість пересічним громадянам – членам суспільства брати участь у виробленні управлінських рішень [18]. Таке твердження свідчить, що наукова дискусія про співвідношення е-демократії та е-врядування має достатній потенціал.

Цікавою, в аспекті диференціації правового забезпечення е-демократії, уявляється позиція М. Кнайер і М. Даттс, на думку яких у більшості випадків нормативні та емпіричні дискусії до цього часу розглядали інструменти е-демократії та їхній потенціал, незалежно від масштабу взаємодії – місцевого, національного чи транснаціонального – як універсальний підхід, припускаючи, що те, що може бути застосовано на національному рівні буде однаково справедливим і для субнаціонального та транснаціонального рівнів [19].

А.І. Васильєва вважає, що для ефективного функціонування інституту е-петицій необхідно розробити на законодавчому рівні чітку та прозору процедуру реагування влади на петиції громадян, встановити чіткий контроль процесу подачі е-петиції. Також потрібно підвищувати рівень знань щодо діяльності органів влади, сприяти вихованню культури та обізнаності щодо ініціювання е-петицій, що сприяє підвищенню громадської довіри до інституту е-петицій [20]. Натомість авторка не врахувала наявність змін, внесених до закону про звернення громадян щодо е-звернення та е-петиції, якими закон доповнено ст. 23-1 «Електронна петиція, порядок її подання та розгляду» [21].

На думку авторів колективної монографії впровадження е-врядування в Україні розпочалося в середині 2000-х років, зокрема, відправною точкою можна назвати прийняття Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». Після цього було прийнято багато інших законодавчих та НПА, таких як Закон України «Про електронний цифровий підпис» (*втратив чинність на підставі закону № 2155-VIII від 05.10.2017 р. – прим. Р.К.*), Закон України «Про доступ до публічної інформації», розпорядження Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 20.09.2017 р. № 649-р «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» тощо (далі – Е-уряд Концепція) [22, с. 32]

Натомість М.Г. Хаустова вважає, що в Україні е-демократія перебуває на стадії інтенсивного становлення. На її думку, формування законодавчої бази для функціонування е-демократії розпочалося у 2003 р., коли були прийняті закони «Про електронні документи та електронний документообіг», а також «Про електронний цифровий підпис» [23, с. 11].

Нарешті, Н.В. Грицяк і С.Г. Соловйов [24, с. 10-12] пропонують періодизацію розвитку е-демократії в Україні у наступному вигляді:

- I етап (2000–2001 рр.) підготовчий - визначення найбільш загальних аспектів використання сучасних ІКТ, формування необхідного підґрунтя для подальших дій держави в цьому напрямі;

- II етап (2002–2003 рр.) безпосереднє формування механізмів е-уряду - прийняття постанови КМУ «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів законодавчої влади» (від 04.01.2002 р., № 3);

- III етап (2003–2013 рр.) - прийняття постанови КМУ «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний уряд» (від 24.02.2003 р. № 208);

- IV етап (початок - 2013 р.) - прийняття розпорядження КМУ про зміни до плану заходів щодо реалізації Е-уряд Концепції (від 13.12.2010 р. № 1072-р) (*розпорядження втратило чинність на підставі розпорядження КМУ № 649-р від 20.09.2017 р. - прим. Р.К.*).

Відносно наведеної періодизації слід висловити низку зауважень. По-перше, автори посібника два перших етапи запозичили з аналітичної записки [25], але посилення на неї зробили лише наприкінці тексту періодизації. В свою чергу, автор вказаної записки І. Сало зазначав (станом на початок 2010 р.), що на думку вітчизняних фахівців, розвиток е-демократії в Україні пройшов три основних етапи, посилаючись на інше джерело [26, с. 497-512], хоча, при цьому, сам запропонував вважати початком запровадження е-демократії в Україні Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» (від 31.07.2000 р. № 928), а умовним завершенням першого етапу - Указ Президента України «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» (далі – ОДВ) (від 17.05.2001 р. № 325) [25]. Тож, розвиток наведеної періодизації, внесений Н.В. Грицяком та С.Г. Соловйовим, полягає у завершенні III-го та започаткуванні IV-го етапів.

По-друге, згадані автори припустилися помилки у назві постанови КМУ, з якою пов'язується II-й етап періодизації, адже в ній йдеться не про органи законодавчої влади, а про органи виконавчої влади (далі – ОВВ) [27].

По-третє, не є обґрунтованими підстави завершення III-го та початку IV-го етапів періодизації, пов'язані із внесенням зміни до плану заходів, а не власне схвалення Е-уряд Концепції [28].

При такому підході завершенням III-го та початком IV-го етапів слід вважати 2010 р., а завершенням IV-го та початком V-го – 2017 р., коли були схвалені Е-уряд Концепція [29] та Е-дем Концепція [2].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Таким чином, проведений огляд окремих наукових публікацій та законодавства в сфері е-демократії засвідчив надзвичайно представницьку увагу дослідників з різних галузей знань до багатьох аспектів окресленої проблеми, але, в той

же час, констатував факт відсутності доробків, присвячених спробам систематизації законодавства про е-демократію та е-урядування.

Мета статті, постановка завдання. Мета статті полягає в упорядкуванні чинного законодавства про е-демократію та е-урядування за складовими групами відносин, що складають предмет їх регулювання, задля побудови правових засад відкритості міст в Україні.

Для досягнення поставленої цілі в межах даної статті передбачено виконання наступних завдань: - визначення родових правових понять та інститутів, які доцільно покласти в основу систематизації законодавства, що розглядається; - підготовка підстав для об'єднання за предметно-хронологічним критерієм групи нормативно-правових актів у сфері е-демократії.

Виклад основного матеріалу дослідження. **Визначення родових правових понять та інститутів, як основа систематизації законодавства про е-демократію.** Як зазначає А-Л. де Мораес Азена перші згадки про цифрову або е-демократію з'явилися під час перших досліджень потенційного впливу ІКТ на прийняття політичних рішень. Відтоді відбулися широкі дискусії щодо її визначення, демократичних цілей та практичних наслідків [30].

Загальне розуміння полягає в тому, що цифрова демократія охоплює практику демократії через цифрові медіа в політичній комунікації [31]. Вона може дозволити громадянам за допомогою всіх е-засобів комунікації брати участь, здійснювати нагляд і контроль за діями своїх представників і політиків як державних агентів. Окрім сприяння участі громадськості, цифрова демократія може підвищити прозорість політичного процесу та покращити якість думок завдяки більшій кількості просторів, де окремі особи та групи можуть інформувати себе та обмірковувати [32].

Розуміння терміну «е-демократія» у вітчизняному законодавстві вже було розглянуто у вступній частині статті. А ось термін «е-урядування» у чинному законодавстві України вживається у трьох НПА та двох редакціях, причому, законодавча дефініція [1], на відміну від підзаконного розуміння [33, 34], є дещо коротшою за змістом. Останній можна представити за наступними ознаками: 1) сутність - е-урядування є формою організації державного управління; 2) мета створення форми управління - підвищення ефективності, відкритості та прозорості діяльності ОДВ та ОМС з використанням ІКТ; 3) мета вдосконалення діяльності державних та місцевих органів влади - формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

На підзаконному рівні остання ознака не розкривається, що цілком зрозуміло, адже в ній йдеться про діяльність саме тих органів, які й формують цей блок законодавства про е-урядування. Натомість, у цих абсолютно тотожних визначеннях, наводиться така ознака як мета використання ІКС та е-сервісів, а саме: а) надання публічних е-послуг; б) здійснення відправлення і отримання е-даних, зокрема

для отримання е-відображень інформації, що міститься у документах.

Якщо ж звернутися до розкритого вище поняття «е-демократія», то в ньому наводяться: - його сутність (форма суспільних відносин); - родові об'єкти е-демократії (державотворення, державне управління, місцеве самоврядування); - мета е-демократії.

Слід відмітити, що дискусії відносно взаємодії двох сучасних концепцій е-уряду та е-демократії продовжуються до цього часу. Так, С. Кліфт ще у 2004 р. зазначав, що «е-демократія» (e-democracy) та «е-уряд» (e-government) – це різні поняття. Якщо останнє означає підвищення оперативності та зручності доступу до державних послуг з будь-якого місця й в будь-який час, то перше стосується використання ІКТ для розширення можливостей кожного громадянина [35].

Як зазначають автори навчального посібника, існують два підходи до визначення співвідношення е-уряду та е-демократії [36, с. 21]:

1) *е-демократія є частиною е-уряду*; е-демократія та е-участь вважаються елементами е-уряду і трактуються як електронна реалізація узаконених демократичних шляхів або процедур прийняття рішень; відповідно до цього підходу, вони зводяться до технологічних аспектів, а саме, до е-виборів і е-голосування;

2) *е-уряд є частиною е-демократії*; е-уряд є важливим елементом е-демократії, але далеко не вичерпує її, оскільки остання включає в себе не тільки взаємодію громадян з ОДВ, а й усю сферу мережевої суспільної взаємодії громадян, організацій та інститутів через комунікаційну е-систему, тобто сферу громадянського суспільства.

Тому деякі дослідники виділяють дві моделі застосування ІКТ у процесах сучасного суспільно-економічного розвитку (зокрема – розбудови ІС) [36, с. 21]:

1) «демократична модель» (е-демократія) - домінують комунікації знизу вгору, тобто громадяни певним чином впливають на функціонування держави, отримують інформацію від державних службовців, контролюють відповідність пріоритетів державної політики власним пріоритетам і на основі цього беруть участь у прийнятті політичних рішень;

2) «адміністративна модель» (е-урядування) - стосується відносин зверху вниз, до неї відноситься надання державних послуг та здійснення управлінської діяльності.

Традиційно дослідники значну увагу приділяють е-демократії, яка є більш яскравою науковою і політичною конструкцією. У той же час, упровадження ІКТ в адміністративні процеси в силу об'єктивних причин дає більш швидкий і вагомий результат, внаслідок чого недооцінка адміністративної складової може призвести до не цілком коректного відображення практики е-уряду в наукових теоріях і, в кінцевому результаті, до марнування потенційних переваг ІКТ для державного управління [36, с. 21-22].

Крім того, звернемо увагу на те, що іноді термін «е-урядування» розглядають в якості тотального (взаємозамінного) терміну «е-уряд», хоча на практиці це окремі моделі, в першій з яких головна мета полягає у врегулюванні порядку мережевої взаємодії за участю громадян, а у другій – порядку надання громадянам е-послуг.

В Україні «е-уряд» також асоціюється із інформаційною е-системою, яка покликана забезпечити інформаційну взаємодію ОБВ між собою, з громадянами та юридичними особами на основі сучасних ІКТ шляхом надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг [37, 38].

За своєю сутністю е-уряд є способом взаємодії уряду держави з громадянами та іншими особами (громадянським суспільством) на основі використання ІКТ з метою підвищення ефективності надання передбачених законом послуг на державному та місцевому рівнях, а також більш прямого та зручного доступу громадян до інформації про діяльність уряду та комунікації з ним.

Е-урядування розглядається як застосування ІКТ для надання державних послуг, обміну інформацією, комунікаційних транзакцій, інтеграції різних автономних систем між урядом і громадянами (G2C), урядом і бізнесом (G2B), урядом і урядом (G2G), урядом і працівниками (G2E), а також бек-офісних процесів і взаємодії в рамках всієї системи управління [39].

Таким чином, загальним, інтегруючим поняттям для категорій «е-демократія» та «е-урядування» слід вважати саме «інформаційне суспільство», а точніше, в аспекті обраної теми дослідження, – «е-суспільство», як форми суспільства, в якому інформатизація, створення, використання та споживання інформації стає визначальним способом діяльності в усіх сферах суспільних відносин. Саме виходячи із завдань законодавства про е-суспільство має відбуватися поділ його складових, у тому числі, на: - комплексні НПА (спільні для відносин е-демократії та е-урядування), - НПА про е-демократії; - НПА про е-урядування.

Наступним критерієм диференціації законодавства у сфері даних е-відносин є рівень їх виникнення, зміни та припинення. Йдеться про межі території, відповідний обсяг і зміст е-інструментів, доцільних та спроможних для реалізації.

Як слушно відмічають М. Кнайер і М. Даттс, аргумент масштабу, очевидно, має і практичні наслідки, адже на тлі зростаючого попиту громадян на більш широкі та нетрадиційні форми е-участі, з одного боку, та зростаючої обізнаності політиків щодо цього попиту, актуальним є вивчення того, на якому рівні можна успішно впроваджувати нові та додаткові інструменти. Проекти з розвитку інструментів е-демократії повинні враховувати, що кожному масштабу відповідає певне комунікаційне середовище [19].

Дійсно масштаб, форма і зміст інструменту е-демократії мають бути адаптованими до рівня, на якому він буде реалізовуватися. Інструмент е-демократії та е-урядування для територіальної громади може або має відрізнитися від е-інструменту, який

пропонується на державному рівні. Зокрема, якщо використовувати підхід, що задіяний у визначенні складу територіальної організації влади в Україні [40], то поділ НПА або ж їх відповідних складових має враховувати наступні рівні: 1) загальнодержавний рівень е-демократії та е-урядування (поширюється на всі одиниці адміністративно-територіального (далі – АТ) устрою держави, е-держави); 2) місцевий рівень: 2.1) базовий (АТ одиниці – громади, е-громада); 2.2) районний (АТ одиниці – райони, е-райони); 2.3) регіональний (АТ одиниці – Автономна Республіка Крим, області, мм. Київ і Севастополь, е-регіон, е-область, е-місто).

Ще одним критерієм, який пропонується покласти в основу систематизації законодавства про е-демократію, є Індекс е-участі ООН (*The E-Participation Index, EPI*) – невід’ємна частина глобального опитування ООН щодо е-урядування (*The United Nations E-Government Survey*), яке проводиться кожні два роки в країнах-членах ООН з 2001 р. для вивчення розвитку е-урядування. За результатами складається рейтинг, який демонструє реальний стан та тенденції ролі громадян у е-державотворенні [41]. Індекс формується за такими основними критеріями: - е-інформування - е-участь громадян в отриманні публічної інформації та доступі до неї без або за запитом; - е-консультації – е-участь громадян в розробці та обговоренні державної політики та послуг; - е-рішення – е-участь громадян у спільній розробці напрямків політики, е-послуг та способів їх надання.

Опитування щодо е-урядування ґрунтується на результатах досліджень, а рейтинг країн базується на Індексі розвитку е-урядування ООН (*The United Nations E-Government Development Index, EGD*) – поєднанні первинних даних (зібраних Департаментом ООН з економічних і соціальних питань) та вторинних даних від інших установ ООН. У Звіті за 2022 р. окремі розділи присвячені таким проблемам [41]: 1) глобальні тенденції розвитку е-урядування; 2) регіональний розвиток е-урядування; 3) розвиток місцевого е-урядування; 4) нікого не залишити осторонь у гібридному цифровому суспільстві; 5) майбутнє цифрового урядування: тенденції, інсайти та висновки.

Також доречно звернути увагу й на положення Основних засад розвитку ІС в Україні [42], де вказано, що наразі сформовано певні правові засади побудови ІС, а саме - прийнято ряд НПА, які, зокрема, регулюють суспільні відносини щодо: - створення інформаційних е-ресурсів; - захисту прав інтелектуальної власності на ці ресурси; - впровадження е-документообігу; - захисту інформації.

Не можна оминати й напрями концептуального бачення розвитку е-демократії та е-урядування в Україні. Зокрема, Е-дем Концепція [2] визначає, що формування нормативно-правового забезпечення розвитку е-демократії повинно здійснюватися шляхом творення, формування та імплементації державної політики з дотриманням таких пріоритетів: - модернізація існуючих інструментів е-демократії та запровадження механізму форму-

вання нових, уніфікації політики, розроблення процедур, що підтримуються громадянами та суб’єктами владних повноважень; - доступність використання існуючих та нових інструментів е-демократії для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення, зокрема із сенсорними порушеннями (в тому числі слуху та зору); - розроблення механізму для впровадження е-голосування, а також електронного виборчого процесу, е-референдумів та е-плебісцитів; - інтеграція інструментів е-демократії та відповідних інструментів е-урядування, розвиток е-ідентифікації фізичних і юридичних осіб в державних ІКС; - удосконалення принципів розвитку ВД, вимог до формату і структури наборів даних, що підлягають оприлюдненню у формі ВД, періодичності оновлення, а також переліку таких наборів даних, підвищення відповідальності за неоприлюднення та ненадання публічної інформації у формі ВД; - сприяння підзвітності громадянину суб’єктів владних повноважень, підвищення рівня взаємодії та довіри громадян до таких суб’єктів; - запровадження посад державних службовців, до компетенції яких віднесено впровадження та реалізацію інструментів е-демократії.

У зв’язку із останньою позицією щодо запровадження е-уповноважених доречним уявляється й впровадження інституту е-амбасадорів.

Е-уряд Концепція [29] передбачає розвиток інститутів е-послуг, відкритих даних, е-інструментів залучення громадян, е-ідентифікації та довірчих послуг, е-взаємодії, е-документообігу, базової інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури е-урядування, управління розвитком е-урядування.

Метою Концепції розвитку системи е-послуг в Україні є визначення напрямів, механізму і строків формування ефективної системи е-послуг в Україні для задоволення інтересів фізичних та юридичних осіб через розвиток і підтримку доступних та прозорих, безпечних та некорупційних, найменш затратних, швидких та зручних е-послуг [43].

Концепція формування системи національних інформаційних е-ресурсів визначає основні засади і напрями їх формування, використання та захисту [44].

Метою Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних інформаційних е-ресурсів є формування підходів до створення, впровадження та функціонування системи е-взаємодії державних інформаційних е-ресурсів, що забезпечує передачу необхідних даних за запитами в автоматичному режимі, оновлення первинних даних у разі їх зміни, пошук та узагальнення необхідної інформації під час взаємодії державних органів [45].

Метою Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 р. є побудова сучасної та ефективної системи управління інформаційними технологіями для забезпечення підтримки і подальшого цифрового розвитку ефективної та прозорої системи управління державними фінансами [46].

Звернемо увагу на той факт, що у Е-уряд Концепції [29] ані термін «демократія» ані термін «е-демократія» не вживається жодного разу. В той же час у Е-дем Концепції [2] поняття «е-уряд» та «е-урядування» хоча доволі обмежено, але ж все таки згадуються, переважно у зв'язку із Державним агентством з питань е-урядування (перетворене на Міністерство цифрової трансформації України), Міжгалузевою радою з питань розвитку е-урядування (перетворена на Міжгалузеву раду з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації [47]) та створення єдиного веб-порталу е-урядування.

Нарешті, в якості критерія систематизації також слід використати сфери, на забезпечення яких спрямована Національна програма інформатизації, а саме [1]: 1) розробка, впровадження та застосування ІКТ у державному управлінні, місцевому самоврядуванні та суспільному житті; 2) реалізація та впровадження заходів, спрямованих на розвиток е-урядування та е-демократії; 3) створення та розвиток системи державних інформаційних ресурсів; 4) рівний доступ до ІКТ та підвищення рівня освіченості громадян з питань ІКТ; 5) удосконалення процедури надання публічних (е-публічних) послуг; 6) організація інформаційної взаємодії державних органів та ОМС за допомогою е-документообігу; 7) створення систем інформаційної та аналітичної підтримки діяльності державних органів та ОМС тощо.

Отже, наведений огляд і аналіз основних правових понять та інститутів, які пропонується покласти в основу критеріїв систематизації законодавства про е-демократію та е-урядування засвідчив, що саме поняття «е-демократія» та «е-урядування» є родовими для подальшого об'єднання НПА у відповідні інститути, при цьому слід враховувати, що переважна їх більшість має комплексний характер, регулюючи відносини в обох сферах е-суспільства та е-держави.

Критеріями диференціації законодавства у сфері даних е-відносин пропонується визнати: - межі території, відповідний обсяг і зміст е-інструментів, доцільних та спроможних для реалізації (е-громада, е-місто, е-регіон, е-держава); - е-участь громадян у е-державотворенні (е-інформування, е-консультації, е-рішення); - правові засади побудови ІС (інформаційні е-ресурси, захист прав інтелектуальної власності на ці ресурси, захист інформації, е-документообіг); - концептуальні основи розвитку е-демократії та е-урядування в Україні (база, доступність та інтеграція е-інструментів, е-голосування, виборчий е-процес, е-референдуми, е-плебісцити, е-ідентифікація, публічна інформація, відкриті дані, е-уповноважені, е-амбасадори, е-громадяни, е-послуги, довірчі е-послуги, е-взаємодія, е-документообіг, інфраструктура та управління е-урядуванням); - сфери інформатизації (державне управління, місцеве самоврядування, суспільне життя, державні інформаційні ресурси, доступ до ІКТ та е-освіта, процедура надання публічних (е-публічних) послуг, інформаційна, аналітична підтримка та взаємодія державних органів та ОМС).

Об'єднання за предметно-хронологічним критерієм групи нормативно-правових актів у сфері е-демократії та е-урядування. Чинне національне законодавство розглядає поняття «систематизація законодавства» як засіб реформування, упорядкування законодавства, зведення його до певної внутрішньоузгодженої системи. За допомогою систематизації усуваються недоліки, повтори, застарілі норми тощо. Це процес зведення актів законодавства до єдності шляхом внутрішньої та зовнішньої обробки їх змісту [48]. При цьому О.П. Іванченко звертає увагу на те, що в основу дефініцій систематизації законодавства покладено факт визначення поняття систематизації з використанням категорії «система», отже визначення систематизації потребує спочатку визначення терміно-поняття «система», її структури, складу елементів [49, с. 54].

Вірно зазначає й Н.М. Обушенко, що систематизація законодавства створює можливість для оперативного пошуку й правильного тлумачення всіх потрібних НПА, що забезпечує цілеспрямоване й результативне правове виховання суспільства. Систематизація законодавства набуває значущості в питаннях огляду джерел права, орієнтування в системі законодавства, для ухвалення нових НПА правотворчими органами в узгодженості між усіма НПА, для вирішення питань про застарілі акти та пошуку найбільш ефективних засобів нормативного правового регулювання суспільних відносин, відіграючи при цьому такі функції як: - роз'яснювальна; - нормоутворююча; - стабілізаційна; - деколізійна; - стимулююча; - наукова; - прогностична; - інформаційна [50, с. 105].

На думку П.М. Рабіновича система законодавства, її основні параметри зумовлюються значною мірою системою права. Тому й удосконалення системи законодавства має своєю передумовою пізнання і використання специфічних системно-структурних закономірностей права [51, с. 79].

В.І. Риндюк відзначає, що законодавство, як і будь-яке інше явище, розкривається, зокрема, через такі парні категорії діалектики як зміст та форма, а отже такі властивості законодавства як системність та упорядкованість мають розглядатися не по відношенню до законодавства взагалі, а по відношенню щодо його змісту та/або форми. Автор стверджує, що змістом законодавства є система норм права, закріплених у НПА органів і посадових осіб публічної влади, а формою – ієрархічна сукупність НПА органів та посадових осіб публічної влади, в яких отримують текстуальний вираз ці норми права, та форма яких чітко визначена Конституцією та законами України [52, с. 45].

З теоретичної точки зору, якщо виходити з того, що право - це система норм, які вказують на належну і можливу поведінку тих, на кого ці правила спрямовані, і якщо норма - це масштаб такої поведінки, то логічним є висновок, за яким суть права полягає у його нормативності. Подібне розуміння права забезпечує великий потенціал правотворчої діяльності з удосконалення чинного законо-

давства, його систематизації, а також і для правозастосовної роботи.

Тож, систематизація законодавства про е-демократію та е-урядування відіграє надзвичайно важливу роль для юридичної практики, оскільки вона є основою підвищення ефективності законодавства та його доступності як для представників правозастосування, так і для правосприйняття громадян, гармонізації українського законодавства та приведення його у відповідність із законодавством ЄС.

За юридичною класифікацією офіційного веб-порталу парламенту України «Законодавство України» переважна більшість НПА, що регулюють відносини е-демократії та е-урядування відносяться до блоку «Правові основи інформаційної діяльності. Законодавство про інформацію. Інформатизація та комп'ютеризація» (код 10170).

Якщо ж звернутися до Класифікатора галузей законодавства України, затвердженого Міністерством юстиції України [53], то ця галузь має назву «Зв'язок, інформація та інформатизація» (код 170.000.000), яка, поділяється в подальшому на блок законодавства про зв'язок та блок законодавства про інформацію, інформатизацію та засоби масової інформації (далі – ЗМІ) (код 170.090.000).

Тобто цілком виправдано оперувати такими поняттями як «інформаційне законодавство» та «інформатизаційне законодавство» (законодавство про інформатизацію), або ж, за аналогією, вживати до окремих НПА терміни – «цифрове законодавство» та/або «законодавство про цифровізацію».

Предметно-хронологічний аналіз дає підстави вважати початком формування інформаційного забезпечення реалізації громадянами механізмів демократії, серед яких слід розглядати й гарантії права на інформацію, прийняття Закону України «Про інформацію» [54], в якому вперше було передбачено забезпечення права на інформацію, серед іншого, обов'язками суб'єктів владних повноважень: - інформувати громадськість та медіа про свою діяльність і прийняті рішення; - визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації.

На першому етапі цього процесу (1992-1999 рр.) отримали нормативно-правове врегулювання відносини у сфері захисту інформації в ІКС, міждержавного та міжнародного співробітництва, конституційного визначення демократичності держави, права на інформацію та безпосередню демократію.

Зокрема, важливим інформаційним законодавчим актом є закон про захист інформації в ІКС [14] (з 1994 р. «Про захист інформації в автоматизованих системах», з 2006 р. – «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах»), ст. 6 якого визначає відносини між власником системи та користувачем, а саме - надання користувачеві власником системи відомостей про правила і режим її роботи та забезпечення йому доступу до інформації в системі відповідно до визначеного порядку доступу.

Інший закон цього періоду визначав порядок всебічного і об'єктивного висвітлення діяльності

ОДВ та ОМС ЗМІ і захисту їх від монопольного впливу органів тієї чи іншої гілки ОДВ або ОМС, є складовою частиною законодавства України про інформатизацію.

Закон України «Про звернення громадян» регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в ОДВ, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів [55].

Другий етап раннього євроінтеграційного курсу, спрямованого на поглиблення розвитку демократичного суспільства в Україні (1999-2002 рр.), характеризувався створенням правового забезпечення у галузі формування та виконання регіональних і галузевих програм і проєктів інформатизації, а також оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність ОБВ.

Початок третього етапу (2002 р.) інформаційно-правового забезпечення демократії та урядування в Україні слід пов'язати із прийняттям Указу Президента про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності ОДВ [56]. В цей період був прийнятий важливий закон, яким вносилися зміни до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова [57], а також закон про е-документи та е-документообіг [58], цифровий е-підпис та телекомунікації.

В подальші періоди були прийняті наступні законодавчі акти, які доцільно покласти в основу систематизації, а саме, закони про: захист персональних даних (2010), доступ до публічної інформації (2011), адміністративні послуги (2012), відкритість використання публічних коштів (2015), електронну комерцію (2015), електронні довірчі послуги (2017), доступ до об'єктів будівництва, транспорту, електроенергетики з метою розвитку електронних комунікаційних мереж (2017), верифікацію та моніторинг державних виплат (2019), е-комунікації (2020) особливості надання публічних (електронних публічних) послуг (2021), публічні е-реєстри (2021), стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні (2021), надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні (2021), платіжні послуги (2021), Національну програму інформатизації (2022), хмарні послуги (2022).

Висновки та пропозиції. Таким чином, розглянуті питання систематизації законодавства України про е-демократію та е-урядування дозволили підсумувати наступне.

1. Визначено ознаки поняття «е-урядування»: - сутність; - мета створення форми управління; - мета вдосконалення діяльності державних та місцевих органів влади; - мета використання ІКС та е-сервісів; а також поняття «е-демократія»: - сутність; - родові об'єкти; - мета.

2. Аргументовано, що поняття «е-демократія» (e-democracy), «е-урядування» (e-governance) та «е-уряд» (e-government) є близькими, адже від-

носяться до суміжних сфер е-відносин, але не тотожними, оскільки мають специфіку як за змістом так і за формою; поняття «е-демократія» та «е-урядування» є родовими для подальшого об'єднання актів у відповідні інститути у сферах е-суспільства та е-держави.

3. Обґрунтовано, що загальним, інтегруючим поняттям для категорій «е-демократія» та «е-урядування» слід вважати «е-суспільство», як форми суспільства, в якому цифровізація, створення, використання та споживання інформаційних е-ресурсів стає визначальним способом діяльності в усіх сферах суспільних відносин; виходячи із завдань законодавства про е-суспільство має відбуватися поділ його складових, у тому числі, на: - комплексні акти (спільні для відносин е-демократії та е-урядування), - акти про е-демократію; - акти про е-урядування та про е-уряд.

4. Розроблено систему критеріїв диференціації законодавства у сфері е-відносин: - межі території, відповідний обсяг і зміст е-інструментів, доцільних та спроможних для реалізації (е-громада, е-місто, е-регіон, е-держава); - е-участь громадян у державотворенні (е-інформування, е-консультації, е-рішення); - правові засади побудови ІС (інформаційні е-ресурси, е-документообіг тощо); - концептуальні основи розвитку е-демократії та е-урядування в Україні (доступність та інтеграція е-інструментів, е-голосування, виборчий е-процес, е-референдуми, е-плебіцити, е-ідентифікація, публічна інформація, відкриті дані, е-уповноважені, е-амбасадори, е-громадяни, е-послуги, довірчі е-послуги, е-взаємодія, е-документообіг, інфраструктура та управління е-урядуванням); - сфери інформатизації (доступ до ІКТ та е-освіта, процедура надання публічних (е-публічних) послуг, інформаційна, аналітична підтримка та взаємодія ОБВ та ОМС тощо).

5. Сформовано за предметно-хронологічним критерієм групи актів, які доцільно покласти в основу систематизації у сфері е-демократії та е-урядування та подальшої кодифікації у формі відповідного Кодексу України і до яких відносяться закони про: - інформацію; - захист інформації в ІКС; - звернення громадян; - забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова; - е-документи та е-документообіг; - захист персональних даних; - доступ до публічної інформації; - адміністративні послуги; - відкритість використання публічних коштів; - е-комерцію; - довірчі е-послуги; - е-комунікації; - особливості надання публічних (електронних публічних) послуг; - публічні е-реєстри; - стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні; - надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні; - платіжні послуги; - Національну програму інформатизації; - хмарні послуги.

Література

1. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-ІХ. Офіційний вісник України. 2023. № 2, ст. 86.

2. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text>

3. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. Офіційний вісник України. 2013. № 44, ст. 1581.

4. Fareed Z. The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad. New York: W.W. Norton & Company, 2004. 295 p.

5. Council of Europe. (2009). Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to Member States on electronic democracy (e-democracy). URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Recommendation_CM_Rec2009_1_en_PDF.pdf

6. Mossberger, K., & Tolbert, C. J. (2010). Digital Democracy: How Politics Online is Changing Electoral Participation. In *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior* Oxford University Press. Pp. 200–218. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199235476.003.0012>

7. Савка В.Є., Мишок Р.Р. Електронна демократія в Україні: інституційний аналіз. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вип. 41, 2018. - С. 35-41. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2018-41-06>

8. Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-ХІІ (в редакції закону № 1079-ХІV від 21.09.1999 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text>

9. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 р. № 80/94-ВР (в редакції закону № 2594-ІV від 31.05.2005 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>

10. Пилаєва В.М. Правові засади реалізації електронного врядування в країнах Європейського. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». Вип. 28, 2019. – С. 82-89. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2019-28-10>

11. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>

12. Куфтирев П.В. Юридичний зміст поняття електронної демократії. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. Вип. 83. – Одеса: Гельветика, 2019. – С. 92-99. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i83.123>

13. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. №

386-р. Офіційний вісник України. 2013. № 44, ст. 1581.

14. Андрій Семенченко, Яніс Янсонс. Концептуальні засади розвитку електронної демократії. *Аспекти публічного управління*. Том 8 № 1 2020. – С. 76-85. DOI: <https://doi.org/10.15421/152008>

15. Yanis Yansons (2020). E-Democracy in Ukraine: Condition and Development Taking into Account European Experience. «EUREKA: Social and Humanities» № 6. Pp.47-54. DOI: <https://doi.org/10.21303/2504-5571.2020.001541>

16. Науменко А.В., Лялюк О.Ю. Проблеми правового регулювання електронного урядування у сфері місцевого самоврядування в Україні та зарубіжних країнах. *Право і суспільство*. № 1, 2020. – С. 69-75. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.11>

17. Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних: постанова Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 835 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 407). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>

18. Дурман М.О. Електронні петиції як один з інструментів електронної демократії. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. - 2020. - № 3. - С. 131-139. DOI: <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2020.3.17>

19. Marianne Kneuer, Mario Datts (2020). E-democracy and the Matter of Scale. Revisiting the Democratic Promises of the Internet in Terms of the Spatial Dimension. *Politische Vierteljahresschrift*. 61:285–308. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11615-020-00250-6>

20. Васильєва А.І. Перспективні інструменти електронної демократії України. *Право та державне управління*. 2021, № 1. – С. 176-182. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2021.1.26>

21. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 2 липня 2015 р. № 577-VIII. Офіційний вісник України. 2015. № 60, ст. 1951.

22. V.V. Maglona, Z.V. Hbur, S.P. Koshova, S.A. Yeremenko. Formation of electronic government in Ukraine problems and prospects of development. Monograph. – Warsaw: RS Global Sp. z O.O., 2021. – 60 p. DOI: <https://doi.org/10.31435/rsglobal/040>

23. Хаустова М.Г. Вплив е-демократії на суспільний розвиток в Україні: теоретико-практичний підхід. *Право та інновації*. № 3 (39) 2022. – С. 7-16. DOI: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-3\(39\)-1](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-3(39)-1)

24. Грицяк Н.В., Соловйов С.Г. Електронна демократія. Навч. посібник. Київ: НАДУ, 2015. 67 с.

25. Сало І. Розвиток електронної демократії в Україні. Аналітична записка. (26.01.2010). URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyini-strategii/rozvitok-elektronnoi-demokratii-v-ukraini-analitchna-zapiska>

26. Почепцов Г.Г., Чукут С.А. Інформаційна

політика: навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 663 с.

27. Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF#Text>

28. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р. Офіційний вісник України. 2010. № 97, ст. 3443 (розпорядження втратило чинність на підставі розпорядження КМУ № 649-р від 20.09.2017 р.)

29. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. Офіційний вісник України. 2017. № 78, ст. 2402.

30. Ana Luisa De Moraes Azenha. (2022). E-participation in lawmaking: background, promises & challenges. In 15th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance (ICEGOV 2022), October 04-07, 2022, Guimarães, Portugal. ACM, New York, NY, USA, 8 Pages. DOI: <https://doi.org/10.1145/3560107.3560151>

31. Jan A.G.M. van Dijk. (2012). Digital democracy: Vision and reality. In I. Snellen, M. Thaens, & W. van de Donk (Eds.), *Public administration in the information age: Revisited*. Amsterdam: IOS-Press. pp. 49–61.

32. Eduardo Magrani. (2014). Democracia conectada: a internet como ferramenta de engajamento político-democrático. *FGV Direito Rio*. 222 p.

33. Про затвердження Вимог до засобів електронної ідентифікації, рівнів довіри до засобів електронної ідентифікації для їх використання у сфері електронного урядування: наказ Міністерства цифрової трансформації України від 05 грудня 2022 р. № 130. Офіційний вісник України. 2023. № 13, ст. 829.

34. Деякі питання затвердження схем електронної ідентифікації: постанова Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2023 р. № 417. Офіційний вісник України. 2023. № 47, ст. 2569.

35. Steven Clift. E-Democracy, E-Governance and Public Net-Work. *Open-Source-Jahrbuch 2004*, hrsg. von Robert A. Gehring und Bernd Lutterbeck, Berlin (Lehmanns Media). URL: http://www.opensourcejahrbuch.de/download/jb2004/chapter_04/IV-5Clift.pdf

36. Електронне урядування та електронна демократія: навч. посіб.: у 15 ч. / за заг. ред. А.І. Семенченка, В.М. Дрешпака. – К., 2017. Ч. 3: Електронна демократія: основи та стратегії реалізації. Н.В. Грицяк, А.І. Семенченко, І.Б. Жилиєв. – К.: ФОП Москаленко О. М., 2017. – 84 с.

37. Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»: постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 208. Офіційний вісник України. 2003. № 9, ст. 378.

38. Про затвердження Переліку і Порядку на-

дання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»: наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 15 серпня 2003 р. № 149. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1065-03#Text>

39. Saugata, B., and Masud, R.R. (2007). Implementing E-Governance Using OECD Model(Modified) and Gartner Model (Modified) Upon Agriculture of Bangladesh. IEEE Xplore. DOI: <https://doi.org/10.1109/ICSTECHN.2007.4579410>

40. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження КМУ від 1 квітня 2014 р. № 333-р. Офіційний вісник України. 2014. № 30, ст. 831.

41. United Nations Department of Economic and Social Affairs. United Nations E-Government Survey 2022. Department of Economic and Social Affairs. The Future of Digital Government. URL: <https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2022-09/Web%20version%20E-Government%202022.pdf>

42. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-V. Офіційний вісник України. 2007. № 8, ст. 273.

43. Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2016 р. № 918-р. Офіційний вісник України. 2016. № 99, ст. 3234.

44. Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів: розпорядження КМУ від 05.05.2003 р. № 259-р. Офіційний вісник України. 2003. № 18, ст. 864.

45. Про схвалення Концепції створення та функціонування інформаційної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів: розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2012 р. № 634-р. Офіційний вісник України. 2012. № 67, ст. 2753.

46. Про утворення Міжгалузевої ради з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації: постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 р. № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2020-%D0%BF#Text>

47. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердження плану захо-

дів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text>

48. Про затвердження Положення про порядок здійснення обліку та систематизації законодавства в органах та установах юстиції України наказ Міністерства юстиції України від 15 квітня 2004 р. № 31/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v31-5323-04#Text>

49. Обушенко Н.М. Суть і значення систематизації законодавства в Україні. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 4. – С. 101-106. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-4-101-106>

50. Іванченко О.П. Систематизація законодавства: науковий вектор, практичні потреби. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 53–56.

51. Рабінович П.М. Система права – об'єктивна основа систематизації законодавства (гносеологічний аспект). Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики: матер. міжнар. наук.-практ. конф. К., 1999. 599 с. - С. 79-82.

52. Риндюк В.І. Системність як властивість змісту законодавства. Київський часопис права. 2022. № 1. – С. 45-51. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.7>

53. Про затвердження Класифікатора галузей законодавства України: наказ Міністерства юстиції України від 02 червня 2004 р. № 43/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v43_5323-04#Text

54. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII. (в редакції закону № 2938-VI від 13.01.2011 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

55. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>

56. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України від 1 серпня 2002 р. № 683/2002. Офіційний вісник України. 2002. № 31, ст. 1463.

57. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова: Закон України від 3 квітня 2003 р. № 676-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 18, ст. 810.

58. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>